

сава вертыкальнае сінтаксічнае поле дзеяслова **смеяться** з'яўляецца больш глыбокім, чым вертыкальнае сінтаксічнае поле дзеяслова **плакать**, а ў вершах С.Ясеніна, Я.Купалы, Я.Коласа, наадварот, глыбіня вертыкальнага сінтаксічнага поля дзеяслова **плакать/плакаць** большая ў параўнанні з глыбінёй вертыкальнага сінтаксічнага поля дзеяслова **смеяться/смяцца**.

Праведзенае даследаванне дазваляе зрабіць выснову аб тым, што вертыкальныя сінтаксічныя палі дзеясловаў **смеяться/смяцца** і **плакать/плакаць** маюць як агульныя рысы, так і адрозненні ў рускай і беларускай паэзіі. У абедзвюх паэтычных мовах дадзеныя дзеясловы пераходзяць у палі перадачы інфармацыі, пранікнення, накіравання, а дзеяслоў **смеяться/смяцца** трапляе ў фразеасхемы. Як у рускіх, так і ў беларускіх паэтаў значэнні дзеясловаў **смеяться/смяцца** і **плакать/плакаць** могуць быць унікальнымі альбо адпавядаюць некалькім інтэрпрэтацыям. Па нашых назіраннях, у тэкстах рускіх паэтаў суадносіны смехавага і слёзнага аспектаў паэтычнага свету якасна больш разнастайныя, чым у беларускіх паэтаў, у якіх пераважае слёзны аспект.

Мы разгледзелі толькі некаторыя асаблівасці вертыкальных сінтаксічных палёў дзеясловаў **смеяться/смяцца** і **плакать/плакаць** у рускай і беларускай паэзіі. Патрабуецца далейшае даследаванне, каб распрацаваць новыя аспекты гэтай вялікай і складанай тэмы.

¹ Гл.: Есенин С. А. Собр. соч.: В 3т. М., 1983. Т.1,2; Блок А. А. Собр. соч.: В 6т. Л., 1980. Т.1,2. Брюсов В. Я. Собр. соч.: В 7т. М., 1973-1974. Т.1-3; Купала Я. Збор твораў: У 7т. Мн., 1972-1974. Т.1-4; Колас Я. Збор твораў: У 14т. Мн., 1972. Т.1,2. Далейшыя спасылкі на ўсе гэтыя выданні даюцца ў тэксце артыкула з абазначэннем у дужках нумароў тома і старонкі.

² Гл.: Прохорова С. М. // Национально-культурный компонент в тексте и в языке: Тез. докл. Междунар. научн. конф., 5-7 окт.: В 2 ч. Мн., 1994. Ч.1. С.78.

³ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988. С.123-124.

⁴ Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. М., 1976. С.98.

⁵ Ковалевский Р. Л. // Русский глагол в сопоставительном освещении: Межвуз. научн. сб. Саратов, 1984. С.90.

⁶ Гл.: Гак В. Г. // Языковая номинация (Общие вопросы). М., 1977. С.287.

⁷ Гл.: Прохарава С. М., Чумак Л. М. // Веснік БДУ. Сер.4. 1993. №2. С.29.

⁸ Арутюнова Н. Д. // Лингвистика и поэтика. М., 1979. С.169.

Т.І. СКИКЕВИЧ

ДА ГІСТОРЫІ ФАРМІРАВАННЯ ЗААЛАГІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ Ў РУСКАЙ МОВЕ

У працэсе фарміравання руская заалагічная тэрміналогія пашыралася, па-першае, за кошт утварэння новых слоў на падставе тых словаўтваральных фармантаў, якія ўжо былі ў мове, і, па-другое, за кошт запазычанняў з іншых моў. Такім чынам, гэтая лексічная група па паходжанню можа быць класіфікавана наступным чынам:

1. Найменні дзікай жывёлы, якія ўзыходзяць да праславянскага лексічнага фонду, сярод якіх вылучаюцца падгрупы:

а) праславянскія найменні індаеўрапейскага паходжання: *бобр, вепрь, волк, выдра, ёж, лань, лось, мышь, нетопырь, олень, росомаха, тур, веверица* (дыял.);

б) праславянскія найменні балтаславянскага паходжання: *заяц, крот, куна (жуница), лиса, полчок, серна*;

в) словы ўласна праславянскага паходжання: *горноста́й, зубр, ласка, медведь, рысь, слон, соболь, суслик, хомяк, хорь, кошута* (лань), *трепасток* (малпа);

г) словы, запазычаныя ў праславянскі час: *кит, лев, леопард, осёл, тигр, верблюд, ехидна, лежага* (кіт), *опица* або *опыня* (малпа).

Найменні праславянскага паходжання па часу свайго з'яўлення найбольш старажытныя ўтварэнні, таму што афармляліся ў эпоху найбольшай блізкасці індаеўрапейскіх і славянскіх народаў. Усе яны фіксуюцца ў розных славаформах помнікамі старажытнарускага пісьменства XI-XIV ст.ст.

2. Найменні дзікіх жывёл агульнаўсходнеславянскага паходжання, якія ўзыходзяць да лексікі старажытнарускай мовы, дзе вылучаюцца:

а) старажытнарускія новаўтварэнні: *белка, векша, крыса, куница, норка, норок (ласка), песец, кошка*;

б) старажытнарускія запазычанні: *носорог, обезьяна, пардус (барс), язвец (барсук), онагр (асёл), панфир (пантэра), фока (цюлень)*.

Даная група тэрмінаў афармлялася ў эпоху існавання Кіеўскай Русі, таму яны пераважна з'яўляюцца прыналежнасцю слоўнікавага фонду рускіх, беларусаў і ўкраінцаў. Яны даволі поўна адлюстраваны ў старажытнарускіх помніках пісьменства, але многія з іх выйшлі са слоўнікавага складу сучаснай рускай мовы альбо захаваліся ў дыялектах. Нешматлікасць данай групы тлумачыцца тым, што жывёла, распаўсюджаная ў славян, ужо атрымала сваю намінацыю, а экзатычная яшчэ не была вядома на тэрыторыі рассялення славян.

3. Найменні жывёл уласна рускага паходжання: *белозубка, бурозубка, бутылконос, вечерица, вилорог, выхухоль, белуха, дикобраз, долгоног, златокрот, землеройка, клюворыл (калька), кожан, косуля, губач (калька), длинокрыл, крылан, летяга, мартышка, единорог, ночница, пескорой, песчанка, пищуха, плавун, подковonos, полосатик, прыгунчик, ревун, сивуч, тихоход, ленивец, хохлач, шерстокрыл, крылатка, косятка, пеструшка, ушан, муравьед, утконос, слепушонка*.

Гэтая група тэрмінаў фарміравалася ўжо на аснове законаў рускай мовы, пераважна шляхам словаўтварэння. Этымалогія такіх назваў амаль заўсёды празрыстая і відавочная з самога слова.

4. Найменні жывёл, запазычаныя рускай мовай з іншых моў:

а) цюркскія запазычанні: *аргали, архар, барс, барсук, бурундук, джейран, дзерен, емуранчик, кабан, кабарга, калан, каракал, караган, колонок, корсак, кулан, манул, марал, сайгак, сайга, солонгой, сурок, байбак, тарбаган, тушканчик, толуй, шакал*;

б) заходнія запазычанні: *антилопа, бегемот, гиппопотам, бизон, гавель, гепард, гиббон, гиена, гну, горилла, дельфин, енот, жираф, зебра, зебу, илька, кашалот, кенгуру, кролик, лама, лахтак, лемур, морж, нарвал, нерпа, нутрия, ондатра, орангутанг, павиан, пантера, пума, кугуар, сирена, скунс, тевяк, тюлень, шимпанзе, ягуар, як, армадилл (броненосец), капуцин, мангуст, сейвал, тапир, кутора, лемминг, опоссум, тенрек, финвал, шиншилла, панда*.

У гэтую групу ўваходзяць словы, якія прыйшлі ў рускую мову альбо ў XV–XVII ст.ст., альбо ў XVIII–пач. XIX ст., прычым большасць з іх належыць да больш позняга перыяду.

Запазычаныя найменні можна класіфікаваць у залежнасці ад наяўнасці альбо адсутнасці дадзенага біялагічнага віду на тэрыторыі рассялення славян.

1. Словы, запазычаныя для назваў жывёл, якія не характэрныя для нашай фаўны: *горилла, бегемот, гиппопотам, гепард, гиббон, гну, жираф, зебра, кенгуру, лама, лемур, орангутанг, павиан, скунс, армадилл, опоссум* і інш.

2. Запазычаныя назвы асобных разнавіднасцяў жывёл пры наяўнасці ў рускай мове назваў больш агульнага характару (радоў, атрадаў, сямействаў і г.д.). Параўн. таксама рус. *олень* – запазычанае з цюркскіх моў *марал*, рус. *лиса* – з цюркск. *корсак*, рус. *сурок* – з цюркск. *тарбаган*, руск. *зубр* – з лац. праз франц. *бизон* і інш.

Часам запазычанне відавой назвы вядзе да семантычных зрухаў у структуры спрадвечнай радавой і іншых відавых назваў. Так, старажытнарускім *свинья* называлі і дзікую, і хатнюю разнавіднасці жывёлы абодвух палоў, а слова *боров* было назвай самца свінні. Калі ў рускую мову прыйшоў цюркізм *кабан* у значэнні 'дзікая свіння', то слова *свинья* стала служыць назвай толькі хатняй жывёлы і самкі. Лексема *боров* стала абазначаць 'вылегчаны самец', адбылося звужэнне значэння. А лексема *кабан* стала абазначаць самца хатняй свінні, выцесніўшы слова *боров*, і дзікіх свіней абодвух палоў. Тут, наадварот, адбылося пашырэнне значэння.

3. Некаторыя запазычанні ўтвараюць сінанімічныя пары з рускімі найменнямі: *байбак – степной сурок, калан – камчатский бобр* або *морская выдра, лахтак – морской заяц* і інш.

Этымалагічны аналіз лексічнай групы назваў дзікіх жывёл паказвае, што, нягледзячы на знешнюю розніцу моў, прасочваецца семантычная сувязь паміж заалагічнымі тэрмінамі рознага паходжання. На наш погляд, у аснове такога падабенства ляжыць адзінства асяроддзя пражывання людзей, умоў іх жыцця, патрэбаў і логікі іх мыслення. Людзі, заўважаючы і выкарыстоўваючы ў сваёй жыццядзейнасці адныя і тыя ж уласціваці, прыметы, схільнасці жывёлы, выражалі іх словамі з гучаннем, хоць і розным па форме, але бліжкім па ўнутранаму зместу. Адзінства матэрыяльных і сацыяльных умоў жыцця і адносна моўная розніца сцвярджаецца ўсім гістарычным працэсам фарміравання і развіцця лексікі ў зносінах паміж людзьмі розных этнамоўных груп.

У пачатку фарміравання паняцці былі максімальна звязаныя з канкрэтным пачуццёвым вобразам прадмета, які адлюстроўваўся ў свядомасці чалавека, але па меры ўтварэння абстрагаваных, агульных паняццяў гэтая сувязь паступова страчвалася. Першыя назвы жывёлы, як і ўсе іншыя чалавечыя словы, былі гукапераймальнымі. Узнікшыя як вынік імітацыі знешняга прыроднага гуку, яны паступова ў працэсе функцыянавання змяняліся. У далейшым новыя назвы фарміраваліся на падставе ўжо вядомага фанетычнага і марфалагічнага складу: шляхам перастаноўкі складоў, асіміляцыі, дысіміляцыі і г.д. Гэтымі тлумачыцца той факт, што многія назвы на першы погляд не адлюстроўваюць тых якасцяў жывёлы, якія ім уласцівы. Але пры лексіка-семантычнай рэканструкцыі выяўляецца цесная зыходная сувязь паміж рэальнымі з'явамі прыроды і іх абазначэннямі ў мове, г.зн. іх матываванасць.

Пры этымалагічным аналізе лексічнай групы дзікіх жывёл вылучаюць наступныя матывы намінацыі:

1. Колер шэрці, футры, шкуркі альбо пэўнай часткі цела: *барсук* – з рэканструяванай семантыкай 'шэры'; *бобр* – з рэканструяваным значэннем 'буры'; *лань*, *лось*, *олень* – узыходзяць да аднаго індаеўрапейскага кораня са значэннем 'рыжаваты, жоўты', *мышь* – 'шэрая'; *белуха* – 'бялець, блішчаць'; *белка* – 'белая веверыца'; *ліса* – 'жоўтая'; *рысь* – 'пярэсты, рыжы'; *соболь* – 'пярэсты, плямісты'; *кулан* – 'буланы'; *барс* – 'паласаты'; *каракал* – 'чарнавухі', магчыма таму, што мае вушы з кісточкамі; *белозубка*, *бурозубка* і інш. Дадзены прыныцы намінацыі шырока распаўсюджаны як у славянскіх, так і ў іншых мовах.

2. Форма цела альбо асобных частак цела: *веверыца* – з рэканструяваным значэннем 'гнуць, згібаць', якая атрымала назву па выгнутай форме хваста; *вепрь* – 'шчаціністы', тут збліжэнне з лацінскім *vepres* – 'цярноўнік', узнікла асацыятыўная сувязь паміж калючай шчацінай вепрука і цёрнам; *кабан* – 'тоўсты, круглы'; *кашалот* 'непрапарцыянальна вялікая галава'; *ёж* – 'калuchy'; *зубр* – 'рагаты'; *кошута* – 'бязрогая'; *лахтак* – 'тоўсты'; *норка* і *норок* – з рэканструяваным значэннем 'вастрыё, кончык' у сувязі з вострай верацёнападобнай формай цела; *серна* – 'рагатая'; *тюлень* – 'тоўсты, тлусты'; *кабарга* – магчыма, ад назвы мускуснага меха, які знаходзіцца ў задняй частцы жывата (старажытнажуркская *qabar* – 'уздувацца, распухаць', *qabargan* – 'пухір, прышч'). Сюды таксама ўваходзіць шэраг слоў, этымалогія якіх зразумелая з самога слова: *вилорог*, *клюворыл*, *губач*, *длиннокрыл*, *носорог*, *шерстокрыл* і інш.

3. Спосаб перамяшчэння або характэрныя дзеянні, паводзіны: *векша* – рэканструяванае значэнне 'якая лётае па дрэвах'; *заяц* 'скакун'; *крот* – 'рухомы' або, на другую думку, 'капацель'; *крыса* – 'грызці'; *летяга* – 'лётаць'; *медведь* – 'які ласы да мёду'; *хомяк* – 'прагна есці, хамкаць'; *волк* – 'рваць' або 'цягнуць'; *тигр* – 'страла', напэўна, жывёла атрымала назву па прычыне таго, што, падлільнавушы здабычу, вокамгненна кідаецца на яе і загрызае; *байбак* – 'нязграбны'; *тарбаган* – 'які растапырваецца, мае звычай хадзіць, перавальваючыся з боку на бок, заплятаючы нагамі', г.зн. названы па прымеце крывалапасці; *тушканчык* – 'бегаць, скакаць'; *землеройка*; *прыгунчык*; *плавун*; *тихоход* і інш.

4. Месца пражывання: *выдра* – 'вадзяная', г.зн. 'якая жыве ў вадзе'; *сайга(к)* – 'пустынная', у сувязі з тым, што водзіцца ў стэпах і паўпустынях; *язвец* – 'які жыве ў нары'.

5. Ацэнка жывёл па тых або іншых якасцях і адносіны да іх чалавека: *ласка* — 'каханне, пяшчота'; *байбак* — 'гультай'; *ліса* — 'хітрая драпежніца'; *дыкобраз*; *ленівец*.

6. Характэрны пах: *выхухоль* — 'ванючка', *барсук* — 'ванючка', *хорь* — 'пахнуць'; *скунс* — 'ванючка'.

7. Гук, які характэрны той ці іншай жывёле, гукапераймальныя: *сурок*, *суслік*.

8. Падабенства да іншых жывёл: *бегемот* — 'вадзяная карова'; *гіппопотам* — 'рачны конь'; *енот* — 'сабаліная кошка'; *ехідна* — 'змяя'; *ілька* — 'тхор'; *леопард* — утворана ад двух асноў 'лев' і 'тigr'; *манул* — 'стэпавая кошка'; *орангутанг* — 'лясны чалавек'; *песец* — 'пёс, сабака'; *тур* — 'буйная рагатая жывёла'; *шакал* — 'стэпавы воўк'; *толай* — 'заяц'; *гепард* — 'кошка-леопард'; *гіббон* — 'малпа'; *гуена* — 'свіння' (з-за шчаціністай спіны); *кит* — 'вадзяная пачвара' і інш.

Такім чынам, зыходным момантам фарміравання заалагічнай тэрміналогіі з'яўляюцца рэальныя, аб'ектыўныя ўласцівасці, якасці жывёл. У назвах жывёл могуць таксама адлюстроўвацца адносіны людзей да гэтых якасцяў. Фарміраванне і развіццё заалагічных тэрмінаў адбываецца шляхам адлюстравання асаблівасцяў біялагічных відаў і за кошт выпрацоўкі агульных назваў, што абумоўлена ўзнікненнем новых форм зносін паміж людзьмі ў працэсе іх жыццядзейнасці.

В.М. НОВІКАВА

КАНАТАТЫЎНЫЯ НАЗОЎНІКІ З АГУЛЬНАЙ СЕМАНТЫЧНАЙ ПРЫМЕТАЙ "БРУДНЫ" У РУСКІХ ГАВОРКАХ БЕЛАРУСІ

У рускіх гаворках пасяленцаў Жлобінскага раёна Гомельскай вобласці зафіксаваны шэраг канататыўна значымых лексем, якія з'яўляюцца адмоўнымі характарыстыкамі чалавека. Сярод іх выдзяляюцца словы, што характарызуюць бруднага або неахайнага чалавека. У дадзеным артыкуле робіцца спроба выдзеліць тыя адценні значэння, якія адрозніваюць кожнае са слоў сінанімічнага рада назоўнікаў, аб'яднаных прыметай "брудны", а таксама вызначыць характар суадносін паміж дэнаматыўнымі і канататыўнымі кампанентамі ў семантыцы дадзеных лексічных адзінак.

Прыметай "брудны" ў адну групу аб'ядноўваюцца назоўнікі *свіно́та*, *чушка*, *пара́ш*, *мазу́та*, *чума́*, *нечы́стик*, *мурзі́ла*, *му́рза*, *мазу́ра*, *мочу́лка*.

Слова *свіно́та* ў лексіка-семантычнай сістэме жлобінскіх стараверскіх гаворак мае тры значэнні: "брудны", "неахайны", "нявыхаваны". Першыя два далучаюць дадзенае слова да разглядаемага семантычнага раду (*Свино́та — люди какийъ ничистаплотныи. Паку́шгит, а посли ниво грьсь, дык он свино́та; Свино́тъ — руга́тильскъийъ словъ. Ой ты: свино́тъ*). Як бачна з кантэкстаў, дадзенае слова характарызуецца семантычным адценнем "чалавек, што пакідае пасля сябе бруд", мае адмоўную эмацыійную афарбоўку, валодае высокай ступенню канатацыі і ўжываецца ў якасці лаянкавага. У гаворках перасяленцаў Беласточчыны з такой жа семантыкай адзначана аднакаранёвае слова *s'v'in'ontk* (Грэк-Пабісова), беларускім гаворкам усходняй Магілёўшчыны вядомы варыянт *свiнтух* (Бялькевіч), у рускіх гаворках перасяленцаў Веткі, якія па свайму паходжанню з'яўляюцца курскімі, вылучаны полісемант *свинота*, які мае побач з прамым значэннем "свіння" пераноснае "неахайны, брудны падлетак" (Манаенкава).

Лексема *чушка* фіксуецца слоўнікамі як назва жывёлы (ССРЛЯ; ТСБМ; Даль; Дабравольскі), у рускіх гаворках Жлобінскага раёна дадзенае слова адносіцца і да чалавека (*Вот кто грязный хадил, магли гъварить чушкъ; Когда бабъ идет грязныйъ, гъварят: "Во, чушкъ, грязныйъ как свинья!*).

Слова *пара́ш* характарызуе чалавека бруднага і маральна заняпалага (*У нас зовут пара́ш, коли чълавек ходит грязный, пьяный*). Канататыўнае значэнне дадзенага слова ўзнікае з уражання, якое выклікае гукавая абалонка лексемы *пара́ш* у дачыненні да чалавека: асацыятыўна паўстае ў